

اثر حاضر هفتمین کتاب دکتر فرامرز رفیع پور است. کتابهای قبلی ایشان به ترتیب عبارتند از: کند و کاوها و پنداشته‌ها (۱۳۶۰)، جامعه روستایی و نیازهای آن (۱۳۶۴)، سنجش گرایش روستاییان نسبت به جهادسازندگی (۱۳۷۲)، جامعه، احساس، موسیقی (۱۳۷۵)، توسعه و تضاد (۱۳۷۷) و کارآیی بیمارستان‌ها (۱۳۷۸). پس از انتشار آناتومی جامعه در بهار ۱۳۷۸، درپاییز همین سال کتاب دیگری تحت عنوان «آنومی جامعه» از همین نویسنده به چاپ رسیده است. مقاله حاضر به معرفی هدف، ساختار، محتوا و روش کتاب آناتومی جامعه می‌پردازد.

هدف:

همانطور که نام کتاب «آناتومی جامعه» مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی کاربردی» نشان می‌دهد نویسنده بر اساس یک استعاره زیست شناختی جامعه را به پیکر انسانی تشبیه کرده است. استفاده از این استعاره یادهدف انجام شده است. در درجه اول بر اساس ایجاد تشابه بین یک پدیده پیچیده و غیر ملموس با یک پدیده ساده‌تر و ملموس‌تر، بهتر می‌توان به شناخت و توصیف پدیده مورد نظر پرداخت. بنابراین به واسطه ارتباط برقرار کردن میان جامعه و ارگانیسم بدن انسان امکان درک و تفهیم مطلب افزایش می‌یابد. در درجه دوم نویسنده نه تنها جامعه را به بدن انسان تشبیه کرده بلکه علم جامعه‌شناسی و نقش جامعه‌شناس را نیز به علم پزشکی و نقش پزشک تشبیه کرده است.

جامعه‌شناس همانند یک پزشک اما بعنوان پزشک جامعه ابتدا به تعریف، تجزیه و تشریح اجزاء جامعه می‌پردازد، سپس با نشان دادن قوانین حاکم بر هر بخش، مبانی علم جامعه‌شناسی را مطرح می‌نماید و به ریشه‌یابی بیماری‌های جامعه می‌پردازد. «زیر عنوان» کتاب نیز نشان‌دهنده سوی‌گیری مسئله‌پردازانه نویسنده نسبت به اصلاح مشکلات جامعه می‌باشد.

ساختار:

مطالب کتاب بر اساس یک ساختار منطقی تدوین شده است. همانطور که نیازهای انسانی منشاء زندگی اجتماعی و شکل‌گیری جامعه بوده و پس از آن روابط اجتماعی و گروه‌های اجتماعی شکل گرفته و یک مجموعه قواعد رفتاری و ارزشهای اجتماعی بوجود آمده و از تراکم این تجربیات به تدریج فرهنگ شکل گرفته و پس از آن بر اساس تقسیم کار و منابع ارزشمند، نظام‌قشر بندی اجتماعی تشکیل شده است به همین ترتیب مطالب کتاب از ساده به پیچیده یعنی از نحوه تکوین جامعه به طرف مباحث دشوارتر که به ساختار جامعه مربوط است، تنظیم شده است.

بنابراین ساختار کتاب منطبق بر سیر تاریخی تکوین و تکامل جامعه ترتیب یافته است. کل کتاب مشتمل بر یک پیشگفتار و چهارده فصل می‌باشد. هر فصل علاوه بر یک بدنه اصلی دارای یک فهرست تفصیلی، مقدمه و نتیجه‌گیری می‌باشد. در این قسمت عناوین هر فصل به همراه موضوعات اصلی آن‌ها مطرح و معرفی می‌شود.

فصل اول: در این فصل نویسنده چارچوب نگرش خود را مطرح می‌نماید و سپس به تعریف جامعه‌شناسی می‌پردازد. نویسنده تاکید می‌ورزد که برخلاف رویکردهای رایج که اغلب فقط به دو سیستم فرد و اجتماع توجه دارند ایشان پیوند میان سه سیستم فرد، اجتماع و طبیعت یا به عبارت دقیق‌تر نظام آفرینش را مورد توجه قرار می‌دهد. در سراسر

آناتومی جامعه

فاطمه جواهری

دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی - تربیت مدرس

- آناتومی جامعه؛ مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی کاربردی
- فرامرز رفیع پور
- شرکت سهامی انتشار، ۱۳۷۸
- ۵۸۲ صفحه

آناتومی جامعه

مقدمه‌ای بر
جامعه‌شناسی کاربردی

فرامرز رفیع پور
استاد جامعه‌شناسی
دانشگاه شهید بهشتی

کتاب نویسنده بر مبنای این رویکرد سه سیستمی تحلیل‌های خود را مطرح می‌نماید.

- فصل دوم: این فصل به بررسی نیازهای انسانی و نقش آن در شکل‌گیری زندگی اجتماعی و جامعه می‌پردازد. در این فصل مباحثی چون نیاز و طبقه‌بندی آن، ارتباط نیاز با نظام فرهنگی جامعه، و جایگاه نیازها در یک جامعه ایده‌آل مطرح شده است.

- فصل سوم: فصل سوم به بررسی روابط اجتماعی و نقش آن در جامعه، پیچیدگی روابط اجتماعی به عنوان یک بیماری اجتماعی و چگونگی انتظام‌بخشیدن به روابط اجتماعی اختصاص یافته است. نویسنده روابط اجتماعی را کانون مطالعه علم جامعه‌شناسی می‌داند.

- فصل چهارم: این فصل به بررسی نقش غریزه در تشابه رفتاری اعضاء جامعه مربوط است.

- فصل پنجم: این فصل به طرح مفهوم گروه‌های اجتماعی می‌پردازد. گروه‌های اجتماعی اولین شکل‌های اجتماعی هستند. در این فصل نویسنده به تعریف گروه‌های اجتماعی، مؤلفه‌های آن، انواع آن می‌پردازد و چگونگی تبدیل یک گروه به گروه مرجع مثبت، همچنین روشهای تجزیه گروه‌های بزرگ به گروه‌های کوچک را مورد بررسی قرار می‌دهد.

- فصل ششم: به هنجارهای اجتماعی مربوط است. مؤلف به تعریف و تحدید هنجار، کارکردها و انواع هنجارها، علل همنوایی و علل عدم پیروی از هنجارهای اجتماعی و ارتباط نهاد اجتماعی و نهادی شدن را با مبحث هنجارها روشن می‌سازد.

- فصل هفتم: به تعریف ارزش‌های اجتماعی، نحوه پیدایش آن، ارتباط میان هنجار و ارزش و طبقه‌بندی ارزش‌ها اختصاص یافته است.

- فصل هشتم: این کتاب به بررسی میثاق فرهنگ مربوط است. پس از طرح مؤلفه‌های اساسی فرهنگ مؤلف در این قسمت به تعریف مفهوم فرهنگ می‌پردازد سپس مقولاتی چون پیشرفت فرهنگی و انواع فرهنگ‌های موجود در ایران مانند فرهنگ مصرف، اسراف، تخریب‌هجو، تغییر یا تخریب فرهنگی مورد بررسی قرار می‌گیرد. نویسنده نفوذ فرهنگی بیگانگان و انتقال صرف صورت‌های فرهنگی را مسئله جامعه ایران می‌داند و به تحلیل آن می‌پردازد.

- فصل نهم: به مبحث اجتماعی شدن اختصاص داده شده است. از آنجا که اجتماعی شدن فرایند اخذ و درونی‌سازی فرهنگ جامعه است، این فصل پس از بحث فرهنگ مطرح شده است. نویسنده پس از مباحث مقدماتی نارسایی‌ها و نقایص فرایند اجتماعی شدن در شرایط کنونی جامعه را بررسی می‌کند.

- فصل دهم: به طرح مفاهیم موقعیت، نقش و پایگاه اجتماعی که مبنای ساختار جامعه هستند، اختصاص یافته است.

- فصل یازدهم: به ارائه چارچوبی در مورد قرینندی و نابرابری اجتماعی می‌پردازد. نویسنده پس از تعریف و تحدید مفاهیم اصلی، پیامدهای نابرابری را بررسی می‌کند و با بررسی ارتباط بین نظام آفرینش و نابرابری، رابطه میان ارزش، نیاز، هنجار و سرمایه را با شکل‌گیری نابرابری اجتماعی روشن می‌سازد.

- فصل دوازدهم: در این قسمت نویسنده به موضوع هنجارآوری پرداخته است. هنجارآوری یا هنجار فرستی در نظر نویسنده از ابزارهای مهم تنظیم اجتماعی و نظارت

نویسنده بر خلاف رویکردهای رایج که فقط به دو سیستم فرد و اجتماع توجه دارند، پیوند میان سه سیستم فرد، اجتماع و طبیعت یا به عبارت دقیق‌تر نظام آفرینش را مورد توجه قرار می‌دهد

مؤلف بر اساس یک رویکرد فلسفی و از منظری عام، به تعامل میان انسان، جامعه و طبیعت می‌پردازد.

این رویکرد، علاوه بر افزایش قدرت تحلیل، خواننده را به نوعی کل‌گرایی دعوت می‌کند و از جزئ‌نگری‌های رایج در علوم کنونی بر حذر می‌دارد

نویسنده معتقد است

گاهی هنجارهای اجتماعی منشاء

شکل‌گیری ارزش‌های اجتماعی می‌شوند؛

گاهی ارزش‌های اجتماعی

به یک هنجار اجتماعی تبدیل می‌شود و

گاه ارزش‌ها و هنجارها بر یکدیگر

منطبق می‌شوند

بر جامعه است. به این جهت فصل مورد نظر تقریباً جزء فصول پایانی کتاب قرار داده شده است.

- فصل سیزدهم: در این قسمت یک نمونه عملی و واقعی هنجارآوری را در جریان انتخابات ریاست جمهوری اخیر مطرح می‌سازد. مؤلف نشان می‌دهد که با انتخاب پدیده مناسب، فرد هنجار فرست‌شایسته و روشی هماهنگ با اهداف، می‌توان موضوع مورد نظر را به یک هنجار تبدیل نمود به طوری که مردم به تبعیت از آن رغبت داشته باشند.

- فصل چهاردهم: به خلاصه، جمع‌بندی و استنتاج کلی از مباحث قبلی مربوط است. در این فصل نویسنده با ریشه‌یابی بیماری‌های جامعه درصدد است راه حل آن‌ها را مشخص سازد. در این راستا نویسنده به نقش مردم و مسؤولین جامعه، هر دو توجه می‌کند.

محتوا:

کتاب آناتومی جامعه نسبت به کتاب‌های دیگری که در این زمینه نگاشته شده دارای چند وجه تمایز می‌باشد که به طور مختصر به بعضی از جنبه‌های آن اشاره می‌شود.
- طرح رویکرد سه سیستمی: همانطور که قبلاً

ذکر شد، نویسنده غیر از تأثیر متقابل فرد و جامعه، به تأثیر سیستم طبیعت یا نظام آفرینش هم توجه دارد. بر اساس نظر ایشان نظام آفرینش نه تنها مورد توجه جامعه‌شناسان کشورهای دیگر می‌باشد بلکه نزد بسیاری از دانشمندان رشته‌های دیگر هم به منزله یک اصل پذیرفته شده می‌باشد.

نویسنده در صدد است نشان دهد همانگونه که طبیعت انسانی تحت تأثیر قانونمندی‌های نظام آفرینش عمل می‌کند قانونمندی‌های جامعه در سطح کلان نیز نشأت گرفته از قوانین نظام آفرینش (یا سنتا...) می‌باشد.

سیستم نظام آفرینش از طریق قرار دادن نیازها در انسان و امکان رفع آن از طریق جامعه، مبنای تشکیل جامعه را در فطرت انسان‌ها نهاده است. (ص: ۷۳)

همچنین وقتی نظام اجتماعی منطبق بر اصول نظام آفرینش باشد و در آن عدل، قسط، نظم، امکان‌رشد برای دیگران، حفظ طبیعت و همسویی با آن حاکم گردد هنجارهای حاکم نیز در آن مسیر قرار می‌گیرند و انسان‌ها زمانی که از هنجارها پیروی می‌کنند همگام با بقیه، مسیر تعالی را در پیش می‌گیرند. اما وقتی جامعه فاسد شد آن نظام اجتماعی فاسد نیز هنجارهای خود را بوجود می‌آورد و انسان‌ها به همانگونه از هنجارهای فاسد پیروی می‌نمایند. در نتیجه آن جامعه و مردم‌اش به مسیر اسفل ساقین می‌روند. (ص: ۵۴۰-۵۳۹)

به این ترتیب نویسنده بر اساس یک رویکرد فلسفی و از منظری عام، به تعامل میان انسان، جامعه و طبیعت می‌پردازد. این رویکرد علاوه بر افزایش قدرت تحلیل مسائل، خواننده را به نوعی کل‌گرایی دعوت می‌کند و از جزء نگری‌های رایج در علوم کنونی بر حذر می‌دارد.

- طرح اندیشه جامعه ایده‌آل: مؤلف بر اساس اصولی که از نظام آفرینش اقتباس نموده به طرح مفهوم جامعه ایده‌آل پرداخته است. از نظر ایشان جامعه‌ای در شرایط سالم، مطلوب و ایده‌آل قرار دارد که عملکرد خود را با قانونمندی‌های نظام آفرینش هماهنگ سازد. ریشه تمام مشکلات، نارسایی‌ها و آسیب‌های اجتماعی هم در سیاست‌گذاری‌های ضعیف و ناکارآمدی است که موجب شکاف بین جامعه و آن وضعیت مطلوب یعنی نظام آفرینش شده است. برای مثال در صفحه ۲۵۱ چنین آمده است که: در نظام آفرینش، انسان فطرتاً نامنظم وجود ندارد انسان در فطرتش نظم نهفته است. بر اساس این اصل می‌توان چنین استنتاج نمود که مبنای جامعه ایده‌آل بر تنظیم اجتماعی در کلیه ارکان و سطوح اجتماعی استوار است. در صفحه ۲۷۸ اشاره شده است که در یک شرایط مطلوب، هنجارهای کارکردی برای حل یک مسئله منبث از نظام آفرینش هستند. این هنجارها در جهت رفع نیازهای واقعی و اساسی طراحی شده‌اند، با آگاهی توأم هستند، توسط اعضای جامعه مورد بحث و گفتگو قرار می‌گیرند، از پذیرش درونی برخوردار و با طبیعت انسانی هماهنگ هستند.

مفهوم جامعه ایده‌آل، هم در حکم یک ابزار شناختی است که بر اساس آن می‌توان به مطالعه وضعیت موجود پرداخت و هم ضابطه‌ای برای ارزیابی و نقادی شرایط موجود و سوق دادن آن در جهت وضعیت مطلوب است.

- ارتباط میان هنجار و ارزش اجتماعی: نویسنده تلاش کرده تا ارتباط میان هنجارها و ارزش‌ها را به‌دقت

از یکدیگر متمایز کند. این دو مفهوم غالباً به شیوه‌ای مبهم به یکدیگر آمیخته می‌شوند بطوری که تمایز بین آنها قابل تشخیص نیست. نویسنده معتقد است گاهی هنجارهای اجتماعی منشأ شکل‌گیری ارزش‌های اجتماعی می‌شوند؛ گاهی ارزش‌های اجتماعی به یک هنجار اجتماعی تبدیل می‌شوند و گاه ارزش‌ها و هنجارها بر یکدیگر منطبق می‌شوند.

از نظر ایشان ارزش عبارت است از یک نوع درجه‌بندی، طبقه‌بندی و امتیازبندی پدیده‌ها از خوب تا بد، یا از مثبت تا منفی. (ص: ۲۶۹)

هنجار اجتماعی مقیاس و قاعده‌ای برای تنظیم رفتار و روابط است که اکثریت از آن پیروی می‌کنند و عدم پیروی از آن مجازات در پی دارد. (ص: ۱۸۵)

از آنجا که کسب و حفظ احترام برای انسان‌ها ارزشمند محسوب می‌شود هر قاعده‌ای (هنجاری) که بتواند این ارزش را تأمین کند به ارزش تبدیل می‌شود. در چنین شرایطی هنجار تولید ارزش می‌کند. برای مثال کسب احترام و پذیرفته شدن از طرف دیگران برای جوان یک ارزش مهم و اساسی است. بین گروهی از جوانان خالکوبی بر روی بدن یک قاعده رفتاری (هنجار) جا افتاده است. جوان تازه وارد به گروه برای افزایش مقبولیت خود نزد اعضا گروه و کسب احترام بیشتر، به تبعیت از این پدیده می‌پردازد.

در این صورت یک هنجار در شرایطی خاص به ارزش تبدیل می‌شود و پیروی از آن موجب تفاخر و غرور است. از طرف دیگر برخی از ارزش‌های اجتماعی مانند صداقت و زندگی شرافتمندانه در بین مردم رواج دارد. اما این ارزش‌ها در صورتی در زندگی متعارف مردم تحقق خواهند یافت که به یک هنجار اجتماعی تبدیل شوند. یعنی اکثریت بطور درونی و عمیق آن را بپذیرند و عدم رعایت آن همراه با مجازات باشد. به عبارت دیگر قواعد رفتاری مشخص و جا افتاده‌ای در جهت عملی کردن و تحقق عینی آن وجود داشته باشد در این صورت ارزش اجتماعی به هنجار اجتماعی تبدیل می‌شود یا ارزش اجتماعی منشأ شکل‌گیری هنجار اجتماعی می‌شود.

گاهی ارزش و هنجار بر یکدیگر منطبق هستند. برای مثال نیاز به غذا و رفع تشنگی وجود دارد. آب و غذا وسیله ارضای این نیاز هستند و ارزشمند محسوب می‌شوند. در این مسیر تمام ابزارها و شیوه‌هایی که موجب رفع گرسنگی و تشنگی می‌شود هر چند یک هنجار یعنی قاعده رفتار هستند اما از آنجا که هر وسیله‌ای روشی کمک می‌کند به این که نیاز به بهترین و جفا رضاء شود، با ارزش می‌گردد. (ص: ۲۸۳)

مطالبی که در بخش فرهنگ مطرح شده است نیز متضمن نوآوری است. نویسنده پس از طرح تعاریف مختلف فرهنگ در تأیید نظر ریجوی فرهنگ را به عنوان ذخیره اطلاعات که از یک نسل به نسل دیگر می‌رسد تا آنها بتوانند نیازهای خود را بهتر ارضاء نمایند، تعریف کرده است. (ص: ۳۰۱)

بر اساس این تعریف می‌توان پیشرفت فرهنگی را مطالعه نمود. به این ترتیب که فرهنگ پیشرفته‌تر متعلق به جامعه‌ای است که در پیشرفت علم و تکنولوژی و تقسیم کار در بخش‌های مختلف، تجزیه یافته‌تر باشد و انواع روش‌ها و ابزارهای مورد نیاز خود را توسط متخصصین

مفهوم جامعه ایده‌آل، هم در حکم یک ابزار شناختی است که بر اساس آن می‌توان به مطالعه وضعیت موجود پرداخت و هم ضابطه‌ای برای ارزیابی و نقادای شرایط موجود و سوق دادن آن در جهت وضعیت مطلوب است

به نظر نویسنده،

**خطری که آینده ایران را تهدید می‌کند،
حرکت نیروی هنجاری خارج از کنترل
مسئولین، تغییر و تضعیف ارزش‌های مذهبی و
اخلاقی، افزایش خواسته‌ها و توقعات از نظام
و پیامدهای سیاست توسعه برونزای می‌باشد**

در تأیید نظر «ریجوی»

**فرهنگ به عنوان ذخیره اطلاعات که
از یک نسل به نسل دیگر می‌رسد تا
آنها بتوانند نیازهای خود را بهتر ارضاء نمایند
تعریف شده است**

داخلی تأمین کند. (ص: ۲۰۵)

به علاوه طرح مباحثی چون فرهنگ مصرف، اسرافه، تخریب، هجو و تضاد نشان‌دهنده توجه نویسنده به نارسایی‌های موجود در بستر فرهنگی جامعه ایران می‌باشد. - رویکرد عملی و کاربردی: در سراسر کتاب جهت تفهیم بیشتر مطالب نویسنده کوشیده است تا حتی الامکان نمونه‌ها و مصادیق را از جامعه ایران انتخاب نماید. به این ترتیب محتوای کتاب از حالت انتزاعی و نظری محض خارج می‌شود و به شیوه‌ای عینی با واقعیت‌های امور در جامعه ایران هماهنگ می‌شود.

- رویکرد مسئله پردازانه: در خلال مطالب مطرح شده نویسنده در صدد ریشه‌یابی مسائل جامعه ایران می‌باشد. در فصل آخر نیز به آسیب‌شناسی نظام اجتماعی موجود و ارائه راه حل جهت رفع آن می‌پردازد.

از نظر ایشان خطری که آینده ایران را تهدید می‌کند، حرکت نیروی هنجاری خارج از کنترل مسئولین، تغییر و تضعیف ارزش‌های مذهبی و اخلاقی، افزایش خواسته‌ها و توقعات از نظام و پیامدهای سیاست توسعه برونزای می‌باشد. در جهت پیشگیری از این مخاطرات تفاهم فرهنگی اعضا

و گروه‌های اجتماعی داخلی با یکدیگر، پرهیز از استبداد، کاهش نابرابری و بی‌عدالتی، تقویت فرهنگ مبتنی بر علم و عرفان و ارزش‌های کارکردی به همراه افزایش آگاهی مردم، توصیه می‌شود.

روش:
شیوه تدوین مطالب به گونه‌ای است که مطالعه کتاب را برای خواننده دلپذیر می‌سازد.

- تصاویر و نمودارهای متعدد: تصاویر متنوعی که در لابه‌لای درج شده یکی از وجوه اساسی تمایز این کتاب از سایر کتاب‌های مشابهی است که در ایران به چاپ رسیده است. وجود تصاویر متعدد نه تنها بر جاذبه محتوا می‌افزاید بلکه انتقال منظور نویسنده به خواننده را آسان می‌سازد. به علاوه تصاویر موجود در متن کتاب نشان‌دهنده دقت، حوصله و علاقه مؤلف نسبت به موضوع مورد بررسی‌اش می‌باشد. زیرا جمع‌آوری این تصاویر در زمان و مکان خاص و به تدریج صورت گرفته است و از این حیث انرژی زیادی از مؤلف صرف شده است.

استفاده از تکنیک کادرسازی، درشت‌نویسی مطالب مهم، کاربرد دیگرام‌های علی، نمودارها و جداول متعدد مباحث کتاب را به شیوه‌ای روشن، متقن و مستدل به خواننده منتقل می‌سازد و از یکنواختی کتاب می‌کاهد.

- نگارش ساده و دقیق: نویسنده در صدد بوده‌حتمالاً امکان مطالب را به شیوه‌ای علمی و دقیق تدوین کند. اما به همان ترتیب سادگی، وضوح و صراحت را در نگارش مطالب رعایت کرده است. این سبک نگارش بر قلمرو مخاطبان کتاب می‌افزاید. به طوری که افراد خارج از حوزه جامعه‌شناسی یا سوابق و علائق علمی گوناگون هم می‌توانند از این کتاب استفاده کنند و با علم جامعه‌شناسی آشنا شوند. در حوزه جامعه‌شناسی نیز دانشجویان سطوح مختلف می‌توانند از این کتاب بهره‌مند شوند.

- برقراری پیوند با مؤلفه‌های فرهنگی جامعه: در کنار ادبیات برگرفته از جامعه‌شناسی غربی، نویسنده بارها از آیات قرآن و اشعار و ادبیات فارسی جهت بسط مطالب خود استفاده کرده است. این سبک نگارش از طرفی موجب برقراری ارتباط میان آموزه‌های جامعه‌شناسی و مبانی اعتقادی و فرهنگ سنتی جامعه خودی می‌شود و به این ترتیب زمینه‌های بومی شدن جامعه‌شناسی در ایران را فراهم می‌سازد و از طرف دیگر متن کتاب را برای خواننده دلنشین‌تر می‌سازد.

- منابع مطالعاتی متعدد: در تدوین کتاب نویسنده تقریباً از ۲۷۰ منبع استفاده نموده است. از این میان ۲۴۵ منبع خارجی (انگلیسی و آلمانی) و ۲۵ منبع فارسی می‌باشد. این امر نشان می‌دهد که نویسنده بر منابع مطالعاتی موجود در زمان خود احاطه داشته و در صدد بهره‌گیری مناسب از آنها بوده است.

- بطور کلی کتاب «آنانومی جامعه» قابلیت آن را دارد که از سوی اندیشمندان در حوزه‌های مختلف علم مورد مطالعه و ارزیابی قرار گیرد.

پیشنهاد می‌شود در چاپ‌های بعدی مؤلف به تهیه فهرستی از اصطلاحات تخصصی و نام اشخاص که معمولاً در انتهای کتاب آورده می‌شود بپردازد تا به این ترتیب امکان استفاده گزینشی و سریع مطالب برای خواننده فراهم شود.